

BOŻENA ANNA CZECH-JEZIERSKA
DR, KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II
ORCID: 0000-0002-0735-8166

Polscy romanści w czasie II wojny światowej¹

1. Wprowadzenie; 2. Lublin; 3. Warszawa; 4. Kraków; 5. Lwów; 6. Wilno, Poznań; 7. Podsumowanie.

1

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. badania z zakresu prawa rzymskiego rozwijały się w kraju intensywnie, zaś pozycja przedmiotu w uniwersyteckim kształceniu prawniczym ustabilizowała się². Ten proces został zahamowany przez wybuch II wojny światowej, a wszelkie działania naukowców – w dużej mierze utrudnione, czy wręcz uniemożliwione. Romanistyka podzieliła losy całej polskiej nauki, której przedstawiciele byli zmuszeni do zrewidowania nie tylko swoich planów naukowych, ale niejednokrotnie i życiowych. Ich położenie było zróżnicowane w zależności od wielu czynników – pochodzenia, sytuacji rodzinnej, miejsca, w którym się znaleźli, czasem od zwykłego przypadku czy też mniej lub bardziej fortunnego zrzędzenia losu. Intencją autorki artykułu nie jest wyczerpujące przedstawienie wpływu wojny na polską romanistykę. Tekst ma stanowić jedynie ogólny zarys wojennych losów przede wszystkim tych romanistów, którzy w momencie wybuchu wojny byli czynni – pracowali na uczelniach i prowadzili badania naukowe³. Zwrócono również uwagę na osoby, które w tym okresie związały się z prawem rzymskim okazjonalnie, odpowiadając na potrzeby organizacji tajnej edukacji prawniczej. Co istotne, sytuacja polskich romanistów zależała

¹ Artykuł jest poszerzoną wersją referatu wygłoszonego podczas XXVII Ogólnopolskiego Zjazdu Historyków Ustroju i Prawa oraz Doktryn Politycznych i Prawnych w Lublinie (UMCS, 10–12 września 2018 r.).

² O kształtowaniu się pozycji prawa rzymskiego w tym czasie zob. B. Czech-Jezińska, *Nauczanie prawa rzymskiego w Polsce w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Lublin 2011.

³ Szerzej zob. B. Czech-Jezińska, A. Dębiński, *Prawo rzymskie w Polsce 1939–1945*, „Zeszyty Prawnicze” 2017, t. 17, z. 3, s. 5–45; M. Jońca, *Pod osłoną nocy i mgły. Uwagi na temat nauczania prawa rzymskiego na ziemiach polskich pod okupacją hitlerowską*, [w:] *Noctes Iurisprudentiae. Scritti in onore di Jan Zabłocki*, red. P. Niczyporuk, A. Tarwacka, Białystok 2015, s. 125–134.

od warunków w poszczególnych ośrodkach uniwersyteckich pod okupacją niemiecką i sowiecką, które nie były jednakowe⁴.

2

Katolicki Uniwersytet Lubelski do listopada 1939 r. pracował normalnie. Wtedy zaczęły się zatrzymania lubelskich naukowców⁵. W dniu Święta Niepodległości aresztowano i osadzono w więzieniu na Zamku Lubelskim m.in. wykładowcę prawa rzymskiego ks. Henryka Insadowskiego⁶. Podczas pobytu w więzieniu, trafił on na tajną listę gestapo i uczestniczył w charakterze świadka w procesie biskupów lubelskich, sądzonych za wydawanie biuletynu podziemnego. Zwolniono go z aresztu w marcu 1940 r.⁷, co umożliwiło mu wzięcie udziału w nauczaniu na tajnym wydziale prawa KUL oraz pełnienie funkcji jego dziekana. Pod jego kierownictwem w styczniu 1943 r. zorganizowano także tajne nauczanie prawa kanonicznego w Warszawie, gdzie ks. Insadowski wykładał m.in. instytucje prawa rzymskiego. W tym czasie – również pod egidą KUL – rozpoczęto tajne nauczanie prawa w Kielcach, którego organizatorem i kierownikiem był ks. prof. dr Piotr

⁴ Szerzej zob. np. B. Gralak, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska pod okupacją niemiecką i radziecką 1939–1945*, Zgierz 2010; S. Mauersberg, *Nauka i szkolnictwo wyższe w latach 1939–1951*, [w:] *Historia nauki polskiej*, t. V, cz. 1, red. Z. Skubała-Tokarska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 316–376.

⁵ W ramach akcji przeciwko inteligencji przeprowadzonej w Lublinie, zwanej „Sonderaktion Lublin”. Na temat funkcjonowania KUL podczas wojny zob. *Skład osobowy, spis wykładów i instytucji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w roku akad. 1946/47 oraz sprawozdanie za lata poprzednie*, Lublin 1947, s. 11; A. Wojtkowski, *Katolicki Uniwersytet Lubelski 1918–1944*, [w:] *Księga jubileuszowa 50-lecia Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. S. Kunowski, Lublin 1969, s. 21–104; *Działalność Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w czasie okupacji*, red. J. Ziółek, Lublin 1983.

⁶ Ks. Henryk Insadowski (1888–1946) był romanistą i kanonistą; pracował w KUL od 1922 r., w 1935 r. otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego, od tego roku pełnił funkcję prodziekana, a w latach 1937–1939 – dziekana Wydziału Prawa Kanonicznego. Szerzej zob. A. Dębiński, *Prawo rzymskie*, [w:] *Prawo, kultura, uniwersytet. 80 lat ośrodka prawniczego KUL*, red. A. Dębiński, Lublin 1999, s. 229–234; idem, *Henryk Insadowski (1888–1946)*, [w:] *Profesorowie prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. A. Dębiński, W. Staszewski, M. Wójcik, Lublin 2008, s. 107–114; P. Hemperek, *Insadowski Henryk*, [w:] *Polscy kanoniści (wiek XIX i XX)*, cz. I, Warszawa 1981, s. 180–182; P. Kałwa, *Ks. Dr Henryk Insadowski*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1949, nr 1, s. 26–27; P. Pałka, *Insadowski Henryk*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. VII, red. S. Wielgus *et al.*, Lublin 1997, kol. 265–266.

⁷ Por. Z. Goliński, *Protokół przesłuchania świadka*, [w:] *Działalność Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego...*, s. 38.

Kałwa⁸. Prowadził on równoległe odrębne komplety prawnicze w ramach Uniwersytetu Ziem Zachodnich⁹ w Jędrzejowie, Nawarżycach i Kielcach – wykładał prawo rzymskie, cywilne i kanoniczne¹⁰.

Tajne studia prawnicze KUL zakończono w 1945 r., wcześniej uniwersytet wznowił oficjalnie działalność, a 12 listopada 1944 r. nastąpiła uroczysta inauguracja roku akademickiego. Obaj wykładowcy prawa rzymskiego z czasów okupacji – ks. H. Insadowski i ks. P. Kałwa – znaleźli się w kadrze profesorskiej uruchomionego Wydziału Prawa i Nauk Społeczno-Ekonomicznych, a później również Wydziału Prawa Kanonicznego¹¹.

3

Jeszcze trudniejsze warunki dla nauczania uniwersyteckiego były niewątpliwie w stolicy. Dopiero w grudniu 1940 r. utworzono tam tajny Wydział Prawa w ramach Uniwersytetu Warszawskiego¹². Ignacy Koschembahr-Łyskowski¹³, wykłada-

⁸ Bp Piotr Kałwa (1893–1974) doktoryzował się i habilitował w zakresie prawa kościelnego na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, a w 1935 r. został profesorem nadzwyczajnym na Wydziale Prawa Kanonicznego KUL, po wojnie zaś – biskupem diecezji lubelskiej, szerzej zob. J. Grzywacz, *Biskup Profesor Doktor Piotr Kałwa*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1976, nr 23, z. 5, s. 7–9; M. Stasiak, *Piotr Kałwa*, [w:] *Profesorowie prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, s. 217–226 (z dalszą literaturą).

⁹ Na temat powstania i działalności Tajnego Uniwersytetu Ziem Zachodnich zob. W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961.

¹⁰ Zob. *ibidem*, s. 93–95; *Skład osobowy...*, s. 18; A. Sokół, *Szkolnictwo i oświata w powiecie jędrzejowskim w latach 1939–1945*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1972, nr 14, s. 185–186. Instytucje prawa rzymskiego przybliżał studentom dr Franciszek Kuc – miejscowy notariusz. Zob. M. Jońca, *Pod osłoną nocy i mgły...*, s. 132. Na temat organizacji tajnych studiów w Kielcach, Jędrzejowie i Nawarżycach szerzej zob. idem, *Katedra Prawa Rzymskiego*, [w:] *Księga jubileuszowa z okazji 90-lecia Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji KUL*, red. A. Dębiński *et al.*, Lublin 2008, s. 82.

¹¹ *Skład osobowy...*, s. 27–29.

¹² Można jednak odnaleźć wzmianki o wcześniejszym rozpoczęciu tajnego nauczania prawa w ośrodku warszawskim. Zob. np. G. Bałtruszajtys, *Tajne nauczanie na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Zarys problematyki*, „Studia Iuridica” 1993, nr 25, s. 19; B. Sałaciński, *Uniwersytet – Podziemie – Wspomnienie prawnika i historyka 1928–1945*, [w:] *ibidem*, s. 93.

¹³ Ignacy Koschembahr-Łyskowski (1864–1945) – wybitny romanista, cywilista i znawca prawa porównawczego, w 1915 r. przeniósł się z macierzystego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie i objął Katedrę Prawa Rzymskiego na Wydziale Prawa i Nauk Państwowych UW; funkcję tę sprawował do 1935 r. Szerzej zob. J. Falenciak, *Ignacy Koschembahr-Łyskowski (1864–1945)*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1938–1945 [wyd. 1954], nr 31–38, s. 201–202; Ignacy Koschembahr-Łyskowski, [w:] K. Pol, *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000, s. 635–647; K. Bukowska, *Koschembahr-Łyskowski Ignacy*, [w:] PSB, t. XVIII,

jący przed wojną prawo rzymskie na UW, od 1935 r. był w stanie spoczynku i z powodu podeszłego wieku i złego stanu zdrowia lata okupacji spędził w Milanówku. Swoje przedwojenne wykłady z prawa rzymskiego na tajnych kompletach prawniczych kontynuował natomiast Włodzimierz Kozubski, który wykładał również prawo cywilne¹⁴. W czasie okupacji Kozubski pracował też jako radca prawny Polskiego Banku Komunalnego. Jego asystentem do 1944 r. był Bohdan Sałaciński¹⁵, który wspominając współpracę z profesorem w czasie okupacji, określał go jako pomocnego, koleżeńskiego, cechującego się łagodnością, szlachetnością dobrego Polaka, zauważał jednak, że Kozubski nie pasował do atmosfery lat okupacyjnych. Nie rozumiał na przykład potrzeby akcji bojowych AK. „Co ci ludzie robią? – powiedział mu kiedyś – siedzą w jednej klatce z głodnym tygrysem i jeszcze go drażnią i zaczepiają!”¹⁶. Nic zatem dziwnego, że nagły wyjazd Sałacińskiego, związany z działalnością konspiracyjną („bez uprzedzenia i bez śladu”), nie spotkał się ze zrozumieniem Kozubskiego, który miał o to podobno do swojego asystenta żal nawet wówczas, gdy poznał przyczynę opuszczenia przez niego kraju.

Postaci Sałacińskiego, związanej tylko okazjonalnie z prawem rzymskim, warto jednak poświęcić trochę więcej uwagi, odegrał on bowiem dużą rolę w działalności

---

Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 605–606; A. Śródka, *Uczeni polscy*, t. II, Warszawa 1995, s. 269–270; W. Wołodkiewicz, *Ignacy Koschembahr-Łyskowski 1864–1945*, [w:] *W kręgu wielkich humanistów. Kultura antyczna w Uniwersytecie Warszawskim po I wojnie światowej*, red. I. Biezuńska-Małowist, Warszawa 1991, s. 11–20; idem, *Ignacy Koschembahr-Łyskowski – romanista, cywilista, kodyfikator*, „*Studia Iuridica*” 1995, nr 29, s. 51–58.

¹⁴ Włodzimierz Kozubski (1880–1951) habilitował się na UW, gdzie od 1935 r. pełnił funkcję zastępcy profesora, zaś od 1936 r. – profesora nadzwyczajnego. Po wyzwoleniu Krakowa Kozubski podjął wykłady na UJ. S. Konarski, *Włodzimierz Kozubski*, [w:] PSB, t. XV, Warszawa 1970, s. 47–48; R. Taubenschlag, *Włodzimierz Kozubski (1880–1951)*, „*Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*” 1951, nr 44, s. 149; M. Zabłocka, *Włodzimierz Kozubski*, [w:] *Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 1808–2008*, red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2008, s. 170–172; M. Zabłocka, *Z dziejów prawa rzymskiego na Uniwersytecie Warszawskim. Sylwetka Włodzimierza Kozubskiego*, [w:] *Profesorowi Janowi Kodrębskiemu in memoriam*, red. A. Pikulska-Robaszkiewicz, Łódź 2000, s. 449–462.

¹⁵ Bohdan Sałaciński vel Andrzej Pomian (1911–2008), w konspiracji używał pseudonimów „Mikołaj Dowmuntt” i „Andrzej Pomian” – tego ostatniego od kwietnia 1944 r. używał jako nazwiska, zaś w 1971 r. zmienił nazwisko już formalnie. Pracował w Rozgłośni Polskiej Radia „Wolna Europa”. W sztabie Naczelnego Wodza, a następnie w latach 1946–1950 był delegatem gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego do utrzymywania kontaktów z krajowym podziemiem. W połowie 1955 r. wyemigrował do USA i zamieszkał w Waszyngtonie, tam też zmarł. Biogram zob. G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP – ZWZ – AK 1939–1945*, Warszawa 1987, s. 387; działalność konspiracyjna w AK zob. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, oprac. komitet pod przewodnictwem T. Pełczyńskiego, t. III, Londyn 1976, s. 63, 157, 234, 413. Por. także M. Jońca, *Pod osłoną nocy i mgły...*, s. 128.

¹⁶ B. Sałaciński, *op. cit.*, s. 95–96.

Polskiego Państwa Podziemnego. Sałaciński był, o czym niewątpliwie nie informował szerszego kręgu osób, aktywnym działaczem konspiracyjnym w Wydziale Propagandy Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej AK. W 1942 r. zorganizował w wydziale referat propagandy pozytywnej, a w 1943 r. stanął na jego czele. Okupowaną ojczyznę opuścił w kwietniu 1944 r. na rozkaz generała Tadeusza Bora-Komorowskiego (w ramach operacji „Most”), jako emisariusz Dowódcy AK do Naczelnego Wodza w Londynie¹⁷. W ramach swoich zadań w Londynie przekazywał prasie emigracyjnej informacje o przebiegu Powstania Warszawskiego uzyskane z depech radiowych. Odkomenderowany do Ministerstwa Informacji i Dokumentacji opracowywał historię Powstania Warszawskiego dla czytelników brytyjskich, wydaną w 1945 r. pt. *Warsaw Rising*¹⁸. Pomian był jednym ze współzałożycieli powstałego w tym samym roku w Londynie Polskiego Ruchu Wolnościowego „Niepodległość i Demokracja”, politycznego ugrupowania o programie demokratycznym i proeuropejskim, w którego skład weszło wielu dawnych żołnierzy AK i kurierów, w tym m.in. Jan Nowak-Jeziorański.

Drugim asystentem Kozubskiego był Zygmunt Zagórowski, który niestety nie miał szczęścia doczekać końca wojny. W pierwszych dniach Powstania Warszawskiego został zatrzymany w domu przy ul. Nowowiejskiej 18, a następnie zamordowany wraz ze swoim ojcem w parku Ujazdowskim¹⁹.

Warto wspomnieć o romaniście, który przed wojną związany był również z ośrodkiem warszawskim, aczkolwiek jego ścieżka naukowa prowadziła w kierunku prawa rzymskiego dopiero w latach powojennych. Cezary Kunderewicz²⁰

¹⁷ Został przerwany do Bełżyc i stamtąd zabrany przez samolot, który lądował na rżysku w okolicach tej miejscowości. Zob. *Archiwum Historii Mówionej – Andrzej Pomian* [Waszyngton, 23 października 2003 r., rozmowę prowadziła E. Juńczyk-Ziomecka], Muzeum Powstania Warszawskiego, <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/andrzej-pomian,388.html> [dostęp: 18.11.2018].

¹⁸ *The Warsaw Rising: A Selection of Documents*, [oprac.] A. Pomian, London 1945.

¹⁹ A. Symonowicz, *Wspomnienia z Wydziału Prawa Tajnego Uniwersytetu Ziemi Zachodnich*, [w:] W. Kowalenko, *op. cit.*, s. 60. Symonowicz opisuje też jedną z niebezpiecznych sytuacji tajnego nauczania, która zdarzyła się właśnie podczas zajęć z prawa rzymskiego prowadzonych przez Zagórowskiego w lokalu przy ul. Madalińskiego. Zebrani zauważyli, że budynek, w którym odbywał się wykład, został otoczony przez wojsko i żandarmerię, a Niemcy obchodzą kolejno wszystkie mieszkania. Ani ucieczka, ani ukrycie się kilkunastu osób zebranych na wykładzie nie było możliwe. Błyskawicznie przearanżowano więc spotkanie na przyjęcie urodzinowe – zbagatelizowane przez Niemców szukających nielegalnej radiostacji czy drukarni, *ibidem*, s. 193.

²⁰ Cezary Kunderewicz (1912–1990) rozprawę doktorską o poglądach filozoficzno-prawnych Łukasza Opalińskiego napisał pod kierunkiem prof. Eugeniusza Jarry w 1939 r., formalnie stopień doktora przyznano mu na Wydziale Prawa UW już po wojnie. Związał się z Katedrą Prawa Antycznego, kierowaną przez Rafała Taubenschlaga, uzyskał stopień docenta, a w 1961 r. objął

kontynuował podczas okupacji zatrudnienie w administracji uniwersyteckiej (p.o. sekretarza uczelni do 1941 r.) i pracował naukowo. Przetrwał Powstanie Warszawskie, trafił do obozu w Pruszkowie, potem zaś do KL Auschwitz, który szczęśliwie przeżył.

Prawdopodobnie jeszcze przed wojną trafił do stolicy ks. Michał Wyszyński, powojenny kierownik toruńskiej Katedry Prawa Rzymskiego²¹. Uczestniczył on również w tajnym nauczaniu oraz przygotowaniach do Powstania Warszawskiego. Brał w nim udział w randze pułkownika, jako kapelan Polskiej Armii Ludowej, w grupie „Tomsza”. Po powstaniu ukrywał się w Piotrkowie Trybunalskim, a po wojnie rozpoczął pracę na wydziale prawnym nowo utworzonego uniwersytetu w Toruniu.

W tym miejscu warto odnotować wojenną kartę innego kierownika Katedry Prawa Rzymskiego UMK w Toruniu. Witold Warkałło brał udział w kampanii wrześniowej, później zaś wraz ze swoim pułkiem piechoty dostał się na Węgry. Tam spędził czas wojny, najpierw w obozie dla internowanych oficerów, później w obozie dla uchodźców cywilnych, zaś od 1941 do 1947 r. mieszkał w Budapeszcie, skąd powrócił do Polski²².

W Warszawie oprócz uniwersytetu działała jeszcze Wolna Wszechnica Polska, gdzie prawo rzymskie było przedmiotem wykładowym na Wydziale Prawno-Ekonomicznym. Rozpoczęła ona konspiracyjną działalność dydaktyczną dość późno,

---

Katedrę Prawa Rzymskiego na Uniwersytecie Łódzkim, otrzymał tytuł profesora i tam pracował aż do przejścia na emeryturę. Zob. T.A.J. Banyś, Ł.J. Korporowicz, *Cezary Kunderewicz (1912–1990)*, [w:] *70 lat Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego*, red. A. Liszewska, A. Pikulska-Radomska, Łódź 2015, s. 99–104 (z dalszą literaturą biograficzną); W. Litewski, s.v. *Kunderewicz Cezary*, [w:] idem, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 2008, s. 308.

²¹ Ks. Michał Wyszyński (1890–1972) doktorat z teologii uzyskał w 1918 r. w Innsbrucku, a habilitację z prawa kanonicznego – w 1925 r. we Lwowie. We lwowskim UJK pełnił funkcję kierownika Katedry Prawa Kanonicznego oraz dziekana Wydziału Teologicznego. Po wojnie przeniósł się do Torunia, gdzie kierował kolejno Katedrą Prawa Kościelnego, Katedrą Prawa Rzymskiego oraz Katedrą Teorii Prawa, był również dziekanem Wydziału Prawno-Ekonomicznego. Po zawieszeniu działalności wydziału został przeniesiony do Wrocławia. Zob. W. Litewski, s.v. *Wyszyński Michał*, [w:] idem, *Słownik encyklopedyczny...*, s. 309; W. Mossakowski, *Michał Wyszyński (1890–1972)*, [w:] *Quinque Doctores. Kierownicy Katedry Prawa Rzymskiego UMK (1945–2000)*, red. A. Sokala, Toruń 2014, s. 33–48 (z dalszą literaturą biograficzną); W. Wołodkiewicz, s.v. *Wyszyński Michał*, [w:] *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986, s. 169.

²² Witold Warkałło (1909–1983) znany był przede wszystkim jako cywilista i specjalista prawa pracy afiliowany przy wydziale prawnym Uniwersytetu Warszawskiego. Zob. A. Bielecki, *Witold Warkałło 1909–1983*, [w:] *Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego...*, s. 284–288; A. Sokala, *Witold Warkałło*, [w:] *Quinque Doctores...*, s. 51–63 (tam też dalsze wskazówki bibliograficzne).

bo w styczniu 1942 r. Podobnie jak przed wojną, prawo rzymskie wykładał tam Borys Łapicki, kierujący jednocześnie pracą wydziału. W 1945 r. przyjął propozycję pracy w nowo tworzonej Uniwersytecie Łódzkim oraz funkcję dziekana Wydziału Prawno-Ekonomicznego i rozpoczął organizację zakładu prawa rzymskiego. Tam też pozostał aż do przejścia na emeryturę²³.

4

Kraków i Uniwersytet Jagielloński opuścił natomiast we wrześniu 1939 r. Rafał Taubenschlag²⁴. Planował on zresztą już w 1938 r. wyjazd na stałe do Watykanu na zaproszenie Piusa XI, jednak plany te przekreśliła śmierć papieża²⁵. Ucieczka była nieodzowna – Taubenschlag był Żydem i jednocześnie uczonym znanym

²³ Borys Łapicki (1889–1974), profesor prawa rzymskiego i cywilnego, był również przed wojną prorektorem Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. Braki kadrowe spowodowały, że w okresie okupacji Łapicki prowadził również wykłady z teorii prawa, prawa państwowego i historii ustroju Polski. Po wojnie został profesorem UŁ i do 1960 r. kierował tamtejszą Katedrą Prawa Rzymskiego. Szerzej zob. W. Litewski, s.v. Łapicki Borys, [w:] idem, *Słownik encyklopedyczny...*, s. 308; Borys Łapicki, [w:] *Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego...*, s. 93–115; J. Kodreński, *Borys Łapicki (1889–1974)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1974, t. XXVI, z. 2, s. 287–288; idem, *Borys Łapicki (1889–1974)*, [w:] *Profesorowi Janowi Kodreńskiemu...*, s. 93–115; T.A.J. Banyś, Ł.J. Korporowicz, *Borys Łapicki*, [w:] *70 lat Wydziału Prawa i Administracji...*, s. 129–134 (z dalszymi wskazówkami biograficznymi).

²⁴ Rafał Taubenschlag (1881–1958) romanista i światowej sławy autorytet w papirologii prawniczej, przed wojną był profesorem UJ, kierownikiem Drugiej Katedry Prawa Rzymskiego UJ, a w latach 1929/1930 i 1935/1936 – dziekanem Wydziału Prawa i Administracji UJ. Zob. m.in.: S. Grzybowski, *Warsztaty cywilistyczne i romanistyczne do II wojny światowej. Szkoły i kierunki*, [w:] *Studia z dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. M. Patkaniowski, Kraków 1964, s. 246–259 (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, seria C, Prace Prawnicze 18); W. Kozubski, *Od prawa rzymskiego do prawa antycznego. 45 lat działalności naukowej Rafała Taubenschlaga*, „Państwo i Prawo” 1950, nr 5, z. 3, s. 50–54; H. Kupiszewski, *Wspomnienie o Rafale Taubenschlaga*, „Życie Szkoły Wyższej” 1958, nr 10, z. 6, s. 129–133; idem, *Rafał Taubenschlag – historyk prawa (1881–1958)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1986, t. XXXVIII, z. 1, s. 111–155; idem, *Rafał Taubenschlag 1881–1958*, [w:] *W kręgu wielkich humanistów...*, s. 21–37; W. Osuchowski, *Wspomnienie pośmiertne Rafała Taubenschlaga*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1958, t. X, z. 2, s. 495–498; idem, *Prawo rzymskie na tle prawa antycznego. Rafał Taubenschlag (1881–1958)*, [w:] *Studia z dziejów Wydziału Prawa...*, s. 297–308; J. Sondel, *Rafał Taubenschlag (1881–1958)*, [w:] *Złota Księga Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. J. Stelmach, W. Uruszcak, Kraków 2000, s. 297–304; *Rafał Taubenschlag*, [w:] K. Pol, *op. cit.*, Warszawa 2000, s. 1079–1097; *Rafał Taubenschlag*, [w:] *Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego...*, s. 210–213; W. Wołodkiewicz, *Romanisci włoscy – doktorzy honoris causa uniwersytetów polskich*, „Przegląd Historyczny” 1996, t. 87, z. 2, s. 409–422.

²⁵ B. Szatyn, *Na aryjskich papierach*, Kraków 1987, s. 120–123.

w Europie, w związku z tym jego nazwisko widniało na specjalnej liście proskrypcyjnej obok innych wybitnych badaczy europejskich szczególnie poszukiwanych przez hitlerowców. Wobec ostrzeżeń przed pozostaniem w Krakowie, skorzystał ze swoich kontaktów i pomocy przyjaciół i przedostał się najpierw przez Lwów do Rumunii²⁶, a następnie do Francji, gdzie objął katedrę i wykładał prawo rzymskie w Aix-en-Provence. Po kapitulacji Francji w 1940 r. wyjechał do Lizbony²⁷, gdzie przez dwa tygodnie oczekiwał na wizę do Anglii. Rząd brytyjski odmówił mu jednak wizy w ramach polityki ograniczającej falę uchodźców, zwłaszcza żydowskiego pochodzenia. Spowodowało to przedłużanie nielegalnego pobytu Taubenschlaga w Portugalii, co przy rosnącej niepewności dalszych losów, skutkowało pogarszaniem stanu psychicznego profesora²⁸. Udało mu się jednak, dzięki pomocy profesora historii starożytnej, a jednocześnie konsultanta prezydenta USA do spraw Europy Wschodniej i spraw żydowskich Williama L. Westermanna, wyjechać stamtąd do Nowego Jorku. Rektor New School for Social Research, prof. Alvin Johnson pomógł mu w uzyskaniu angażu w kierowanej przez siebie uczelni, gdzie Taubenschlag wykładał dwa lata. Następnie otrzymał powołanie do Columbia University²⁹ i pracował tam aż do decyzji o powrocie do kraju w 1947 r., gdy objął Katedrę Praw Antycznych na Wydziale Prawa UW³⁰.

²⁶ Na paszport i wizy Taubenschlag oczekiwał w Zaleszczykach. W uzyskaniu wizy pobytowej do Francji i wiz tranzytowych przez Jugosławię, Włochy i Szwajcarię pomógł mu profesor prawa rzymskiego i rektor uniwersytetu w Bukareszcie Constantin Stoicescu. Zob. H. Kupiszewski, *Rafał Taubenschlag – historyk prawa...*, s. 116; J. Sondel, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie Jagiellońskim od reformy Kollątaja do 1945 roku*, [w:] *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*, red. H. Olszewski, Poznań 2002, s. 380.

²⁷ Pomógł mu w tym dawny uczeń, pisarz i publicysta Ksawery Pruszyński, który uzyskał dla niego wizę pobytową w Chinach, dającą podstawę do ubiegania się o wizę tranzytową przez Hiszpanię i Portugalię do Lizbony. Przy pomocy innego ucznia, P. Dębickiego, Taubenschlag opuścił Francję 20 sierpnia. Zob. H. Kupiszewski, *Rafał Taubenschlag – historyk prawa...*, s. 117.

²⁸ Relację dotyczącą stanu psychicznego Taubenschlaga (włącznie z myślami samobójczymi) przekazał na podstawie przypadkowego spotkania Kazimierz Wierzyński, kolejny uczeń profesora, zob. *ibidem*.

²⁹ Fundacja Rockefellera zleciła Johnsonowi sprowadzenie do USA naukowców z Europy, aby umożliwić im pracę na terenie Stanów Zjednoczonych. Podczas pobytu w USA Taubenschlag starał się o uwolnienie krakowskich profesorów uwięzionych w niemieckich obozach koncentracyjnych. Podejmował próby interwencji przez Johnsona oraz prof. Pietro de Francisci. Udało mu się uzyskać zwolnienie prof. Stanisława Estreicherera, który jednak – wtedy już ciężko chory – nie doczekał opuszczenia obozu. Podobne działania Taubenschlag podejmował również w sprawie swojej rodziny: w KL Auschwitz, a potem w KL Buchenwald przebywał syn profesora, Stanisław. Udało mu się przeżyć, a po wyzwoleniu, dzięki staraniom ojca, w ciężkim stanie został przewieziony do Nowego Jorku i tam poddany leczeniu, zob. *ibidem*, s. 118.

³⁰ Podczas pobytu w USA Taubenschlag wraz pięcioma innymi członkami PAU założył The Polish Institute of Arts and Sciences, był również założycielem międzynarodowego czasopisma

Dzięki wyjazdowi z Krakowa Taubenschlag uniknął aresztowania, które doznał na początku listopada 1939 r. profesorów krakowskiej wszechnicy³¹. Przeważnie wszyscy profesorowie zostali wówczas wywiezieni do obozu Sachsenhausen. Wśród aresztowanych znalazł się również Franciszek Bossowski, przedwojenny wykładowca prawa rzymskiego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie³². W chwili wybuchu wojny przebywał w Warszawie, ale udał się do Krakowa na prośbę Rady Wydziału Prawa i Administracji UJ, skierowaną do niego w październiku. Zaproponowano mu prowadzenie wykładu w charakterze profesora „wspomagającego” i (w związku z opuszczeniem Polski przez Taubenschlaga) udział w egzaminie z prawa rzymskiego. Bossowski, który nie mógł już wrócić do Wilna, ofertę przyjął i 16 października rozpoczął pracę na UJ. Po zatrzymaniu 6 listopada został osadzony w więzieniu Montelupich, przeniesiony do koszar, następnie do więzienia we Wrocławiu, a ostatecznie trafił do Sachsenhausen. Zwolniony z obozu 8 lutego 1940 r., uczestniczył jeszcze w Krakowie w tajnym nauczaniu, egzaminując z prawa karnego. Warunki życia obozowego poważnie nadszarpnęły jednak zdrowie profesora, który – mimo starań rodziny i lekarzy – zmarł niedługo potem, 3 maja 1940 r.³³.

---

papirologicznego „The Journal of Juristic Papyrology”, które redagował aż do swojej śmierci w 1958 r. Kontynuował także badania naukowe tekstów prawnych na papirusach, co pozwoliło mu opracować syntezę prawa grecko-rzymskiego obowiązującego w Egipcie. Tom I dzieła *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B.C. – 640 A.D.* został opublikowany w 1944 r. w Nowym Jorku i przyniósł Taubenschlagowi uznanie w świecie naukowym. Szerzej na ten temat zob. W. Osuchowski, *Prawo rzymskie na tle...*, s. 305–307.

³¹ W ramach „Intelligenzaktion” Niemcy zatrzymali wówczas prawie 200 profesorów i pracowników UJ, zebranych pod pretekstem wysłuchania prelekcji Bruno Müllera. Tę specjalną operację oznaczono mianem „Sonderaktion Krakau”. Szerzej zob. m.in. S. Mauersberg, *op. cit.*, s. 326–327; J. Gwiazdomorski, *Wspomnienia z Sachsenhausen*, Kraków 1975, s. 11–24; *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres wojny 1939–1945 oraz za rok akademicki 1945*, red. H. Barycz, Kraków 1946, s. 13. Obszernie o martyrologii krakowskich uczonych podczas „Akcji Specjalnej Kraków” oraz o szeroko zakrojonej interwencji środowisk polskich i zagranicznych w celu ich uwolnienia zob. np. H. Pierzchała, *Pomocne dłonie Europejczyków (1939–1944)*, Kraków 2005, s. 57–484.

³² Franciszek Bossowski (1879–1940), od 1920 r. wykładowca prawa rzymskiego w USB jako profesor nadzwyczajny, od 1922 r. do 1939 r. – profesor zwyczajny, w roku 1926/1927 również dziekan tamtejszego wydziału prawnego. O jego życiu i twórczości zob. J. Kamiński, s.v. *Bossowski Franciszek*, [w:] *Prawo rzymskie. Słownik...*, s. 160; W. Litewski, s.v. *Bossowski Franciszek*, [w:] idem, *Słownik encyklopedyczny...*, s. 307; *Franciszek Bossowski*, [w:] A. Peretiatkowicz, M. Sobeski, *Współczesna kultura polska*, Poznań 1932, s. 19; K. Szczygielski, *Franciszek Bossowski (1879–1940). Szkic do biografii*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, nr 7, s. 71–83.

³³ Zob. J. Gwiazdomorski, *op. cit.*, s. 192, 238; T. Wroński, *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974, s. 96.

Wśród wykładowców tajnego wydziału prawa UJ znalazł się przybyły z Poznania³⁴ profesor prawa rzymskiego Zygmunt Lisowski³⁵. W rodzinnym Krakowie spędził on lata okupacji, w latach 1941–1945 pracował w Radzie Głównej Opiekuńczej, uczestniczył też w tajnym nauczaniu. Następnie już oficjalnie wykładał w UJ prawo rzymskie, a w maju 1945 r. powrócił do Poznania, aby objąć tam obowiązki dziekana i wykładowcy.

Ćwiczenia z prawa rzymskiego na tajnych kompletach Wydziału Prawa UJ prowadził adwokat Juliusz Wiślocki³⁶. Wybuch wojny zastał go w Turcji. Wiślocki przebył następnie drogę odwrotną do ówczesnego rządu polskiego – wraz z żoną przedzierał się z Turcji przez Rumunię i Zaleszczyki do Warszawy. Zastał już tylko ruinę swojej kamienicy i z konieczności przeniósł się do Krakowa. Tu oprócz pracy wykładowcy był również członkiem Tajnej Rady Adwokackiej w Krakowie i pełnił funkcję komisarza politycznego krakowskiej delegatury Służby Cywilnej Narodu. W wyniku zaangażowania w działalność konspiracyjną był dwukrotnie aresztowany przez Gestapo w 1944 r. Również prowadzący ćwiczenia z prawa rzymskiego

³⁴ Wydział Prawno-Ekonomiczny Uniwersytetu Poznańskiego uległ w 1939 r. rozproszeniu wskutek działań wojsk niemieckich, prześladowań i wysiedleń, co spowodowało przeniesienie aktywności jego pracowników do ośrodka warszawskiego i krakowskiego. Zob. K. Kolańczyk, *Wydział Prawa Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1919–1959*, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 1959, nr 21, z. 2, s. 1–32; H. Olszewski, *Wydział Prawa w latach 1919–1990*, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 1999, nr 61, z. 2, s. 1–16; *Zarys dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu w Poznaniu 1919–2004*, red. K. Krasowski, Poznań 2004.

³⁵ Zygmunt Lisowski (1880–1955), romanista i cywilista na Uniwersytecie Poznańskim, gdzie w 1919 r. został powołany na profesora nadzwyczajnego prawa rzymskiego, a w 1921 r. uzyskał tytuł profesora zwyczajnego. W latach 1921/1922, 1931/1933 i 1945/1947 był dziekanem Wydziału Prawno-Ekonomicznego, w roku 1923/1924 – rektorem. Szerzej zob. A. Gulczyński, *Zygmunt Lisowski 23 X 1923 – 31 VIII 1924*, [w:] *Poczet Rektorów Almae Matris Posnaniensis*, red. T. Schramm, Poznań 2004, s. 27–35; K. Kaczmarczyk, *Zygmunt Lisowski (1880–1955)*, „Przegląd Zachodni” 1955, nr 11, z. 5–6, s. 313–317; K. Kolańczyk, *Zygmunt Lisowski*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1955, t. VII, z. 2, s. 383–384; idem, *Zygmunt Lisowski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 476–477.

³⁶ Juliusz Józef Stanisław Sas-Wiślocki, ps. „Wiktor” (1909–1973), pod opieką prof. Taubenschlaga napisał doktorat pt. *Opieka kobiet w prawie papiirusów* (1932); przed wojną adwokat w Warszawie, działacz społeczny i polityczny (Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne), redaktor naczelny miesięcznika „Współczesna Myśl Prawnicza”; po wojnie starszy asystent przy katedrach prawa rzymskiego i prawa cywilnego UJ, a następnie przy Katedrze Prawa Antycznego UW. Jest znany romanistyce przede wszystkim jako autor próby syntezy pt. *Dzieje nauki prawa rzymskiego w Polsce* (Warszawa 1945). Zob. W. Pociąg, *Adwokat dr Juliusz Sas-Wiślocki*, „Palestra” 1974, nr 18, z. 2, s. 87–88; K. Wiślocka-Sieprawska, *Adw. dr Juliusz Sas-Wiślocki. W 30. rocznicę śmierci*, „Palestra” 2003, nr 47, z. 11–12, s. 315–316; A. Meller, *Od republikanizmu do monarchizmu. Juliusz Sas-Wiślocki (1909–1973) wobec problemów ustrojowych i społecznych II RP*, „Historia i Polityka” 2011, nr 5, s. 35–52.

dr Józef Hołda został aresztowany wraz z profesorami 6 listopada 1939 r. Wysłany do Sachsenhausen, a później do Dachau, szczęśliwie został uwolniony 3 stycznia 1941 r.³⁷

5

W zajętych przez Sowieców Lwowie w styczniu 1940 r. dokonano reorganizacji uniwersytetu, nadając mu imię ukraińskiego pisarza i działacza Iwana Franki. Na Wydziale Prawa zlikwidowano większość katedr, w tym kierowaną przez Wacława Osuchowskiego³⁸ Katedrę Prawa Rzymskiego, oraz zwolniono kierownika katedry i asystenta, mgra Mieczysława Pojnar³⁹. Drugiego z asystentów, dra Edwarda Gintowta-Dziewiałtowskiego⁴⁰, zdegradowano do stanowiska laboranta, czyli sekretarza Katedry Historii Państwa i Prawa, niemogącego prowadzić zajęć ze studentami. Osuchowski zaangażował się wówczas w działalność funkcjonującej w czasie wojny własnej kancelarii adwokackiej oraz w tajne nauczanie we Lwowie, które

³⁷ Józef Hołda (1904–1956), doktorat praw uzyskał w UJ w 1938 r., od 1939 r. był asystentem w Seminariach Prawniczych na Wydziale Prawa UJ, w latach 1942–1945 prowadził w Krakowie tajne zajęcia dydaktyczne z prawa rzymskiego i administracyjnego. Zob. H. Pierzchała, *op. cit.*, s. 511.

³⁸ Wacław Osuchowski (1906–1988), od 1937 r. profesor nadzwyczajny i kierownik Zakładu Prawa Rzymskiego UJK we Lwowie. W czasie wojny uczestniczył w tajnym nauczaniu uniwersyteckim we Lwowie. Zob. H. Kupiszewski, *Wacław Osuchowski 1906–1988*, „Prawo Kanoniczne” 1990, nr 33, z. 3–4, s. 201–204; E. Szymoszek, *Wacław Osuchowski*, [w:] *Uczeni wrocławscy (1974–1994)*, red. J. Trzynadłowski, t. II, Wrocław 1994, s. 100–102; R. Wiaderna-Kuśnierz, *Droga Wacława Osuchowskiego do profesury – w 100-lecie urodzin (1906–1988)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2006, nr 8, s. 167–176.

³⁹ Mieczysław Pojnar w latach 1935–1938 asystent młodszy wolontariusz, a w roku 1938/1939 – asystent starszy wolontariusz przy Zakładzie Prawa Rzymskiego UJK; aplikant sądowy. Zob. R. Wiaderna-Kuśnierz, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Toruń 2017, s. 252–261.

⁴⁰ Edward Gintowt-Dziewiałtowski (1899–1965), od 1936 r. asystent przy Zakładzie Prawa Rzymskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie; od 1940 r. pracował w Katedrze Historii Państwa i Prawa; po wojnie wykładał prawo rzymskie na Uniwersytecie Warszawskim. Zob. E. Kowalska, *Spotkanie naukowe w Instytucie Historii Prawa Uniwersytetu Warszawskiego w związku z dwudziestą rocznicą śmierci profesora Edwarda Gintowta*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1986, t. XXXVIII, z. 2, s. 223–225; B. Leśnodorski, *Edward Gintowt*, „Państwo i Prawo” 1965, nr 20, z. 12, s. 909–911; W. Wołodkiewicz, *W dwudziestolecie śmierci Edwarda Gintowta*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1987, t. XXXIX, z. 1, s. 161–169; idem, *Edward Józef Feliks Kazimierz Alfred Gintowt-Dziewiałtowski-Ubysz-Doorsprung*, [w:] *Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego...*, s. 195–198; R. Wiaderna-Kuśnierz, *Prawo rzymskie...*, s. 223–231.

rozpoczęto na jesieni 1941 r.⁴¹. W kancelarii prowadził wykłady i ćwiczenia ze studentami, niekiedy odbywały się tam również narady i konsultacje kadry dydaktycznej. W okresie tzw. drugiej okupacji sowieckiej, po wznowieniu działalności uczelni Osuchowski zastał mianowany na stanowisko tymczasowo wykonującego obowiązki kierownika Katedry Procedury Cywilnej, które piastował krótko, bo od sierpnia do października 1944 r., kiedy zwolniono go z powodu braku godzin. Po wojnie podjął się prowadzenia wykładów w Lublinie, Wrocławiu, a następnie w Krakowie.

W tajnym nauczaniu prawa brał też udział drugi z lwowskich romanistów, Marcei Chlamtacz⁴². Wykładał on prawo rzymskie w swoim mieszkaniu, w ograniczonym wszakże zakresie, będąc już nie najlepszego zdrowia. Po wojnie pozostał we Lwowie.

6

Wileński Uniwersytet Stefana Batorego podjął, podobnie jak to miało miejsce we Lwowie, normalną działalność w październiku 1939 r., choć jako uniwersytet litewski. W styczniu 1940 r. aktywowano tajne studia. W związku z tym, iż profesor prawa rzymskiego USB Franciszek Bossowski, jak wspomniano wyżej, został uwięziony w Sachsenhausen, przedmiot był wykładany zastępczo do 1944 r. przez ks. Bronisława Żongołłowicza⁴³, którego wybuch wojny zastał w Wilnie.

⁴¹ Zajęcie przez Niemców Lwowa przyniosło aresztowania i rozstrzelanie pracowników wyższych uczelni lwowskich i ich rodzin w lipcu 1941 r. na Wzgórzach Wuleckich (określane jako „mord profesorów lwowskich”), a ostatecznie – zamknięcie uniwersytetu. Szerzej zob. *Każń profesorów lwowskich – lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty*, zebrał i oprac. Z. Albert, Wrocław 1989; A. Redzik, *Wydział Prawa Uniwersytetu Lwowskiego 1939–1946*, Lublin 2006, s. 265–274; D. Schenk, *Noc morderców. Każń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*, Kraków 2011.

⁴² Marcei Chlamtacz (1865–1947), od 1900 r. profesor nadzwyczajny, a od 1904 r. profesor zwyczajny Uniwersytetu Lwowskiego (potem UJK). Do 1933 r. kierował także I Katedrą Prawa Rzymskiego. W latach 1918–1927 sprawował funkcję wiceprezydenta Lwowa. O niechlubnej karcie w jego życiorysie wspomina R. Wiaderna-Kuśnierz. Chlamtacz został powołany w 1943 r. przez okupacyjnego starostę miasta Lwowa Egona Höllera w skład Rady Przybocznej, która miała pełnić funkcję łącznika pomiędzy miejscowym społeczeństwem a niemieckim Zarządem Miejskim. Władze podziemnego Państwa Polskiego ukarały go za to naganą za „postępowanie niegodne z racją stanu Państwa i Narodu Polskiego”. Zob. *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN*, cz. 1, z. 1, red. A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław 1983, s. 189–190; W. Osuchowski, *Marcei Chlamtacz*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1949, t. II, s. 503–507; A. Śródka, *Uczeni polscy*, t. I, Warszawa 1994, s. 245–246; R. Wiaderna-Kuśnierz, *Prawo rzymskie...*, s. 180–198.

⁴³ Ks. Bronisław Żongołłowicz (1870–1944), w latach 1918–1919 wykładowca KUL; od 1919 r. profesor prawa kanonicznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, od 1930 do 1936 r. pod-

Kazimierz Kolańczyk⁴⁴, przed wybuchem wojny asystent przy Katedrze Prawa Rzymskiego Uniwersytetu Poznańskiego, przebywał w areszcie jako zakładnik wojenny miasta Poznania. W roku 1940 pracował jako robotnik, a w latach 1941–1943 był pracownikiem biurowym w niemieckim Zarządzie Nieruchomości Miejskich. Uczestniczył w działalności konspiracyjnej pod pseudonimem „Szczęsny”. Podczas wojny udało mu się przedłożyć do druku pracę doktorską z historii polskiego prawa spadkowego (promotor: Zygmunt Wojciechowski). W 1944 r. wywieziono go na przymusowe roboty do Turyngii, później zaś – na pogranicze brandenburskie. Po wojnie w 1945 r. przystąpił do prowadzenia wykładów z prawa rzymskiego na wydziale prawno-ekonomicznym UP, które kontynuował do śmierci.

Do romanistów polskich, których wojna zastała poza granicami państwa, należał Adolf Berger⁴⁵. Żydowskiego pochodzenia, podczas pobytu w Wiedniu mógł obserwować rasistowską politykę nazistów w stosunku do szkolnictwa wyższego w latach 30. Z rekomendacją włoskich romanistów podjął trwającą 3 lata tułaczkę do USA – prawdopodobnie przez Francję, Hiszpanię i Portugalię lub – jak podaje sam Berger – przez Włochy. Ucieczka zakończyła się dotarciem do Ameryki w 1942 r. Dzięki wstawiennictwu bizantynisty prof. Henriego Grégoire udało mu się podjąć pracę w Nowym Jorku. Tam przez resztę życia Berger nauczał prawa

---

sekretarz stanu w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz poseł na Sejm III kadencji w II RP. Jako wykładowcę prawa rzymskiego podaje go L. Zasztowt (*Alma Mater Vilniensis Clandestina 1939–1945*, „Lithuania” 4 (13) 1994, s. 110), a także K. Burczak w biogramie: *Bronisław Żongołłowicz (1870–1944)*, [w:] *Profesorowie Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, s. 549–559 (z dalszą literaturą).

⁴⁴ Kazimierz Kolańczyk (1915–1982), autor znanego podręcznika do nauki prawa rzymskiego (*Prawo rzymskie*, wyd. 1, Warszawa 1973), od czasów studiów związany był z uczelnią poznańską. O losach pracowników Wydziału Prawa Uniwersytetu Poznańskiego zob. K. Sikorska-Dzięgielewska, *Pracownicy Wydziału w okresie II wojny światowej*, [w:] *Zarys dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu w Poznaniu 1919–2004*, red. K. Krasowski, Poznań 2004, s. 83–93. Informacje biograficzne zob. B. Lesiński, *Kazimierz Kolańczyk – nekrolog* „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1983, nr 15, z. 4, s. 369–373; W. Rozwadowski, „Państwo i Prawo” 1983, t. 38, z. 6, s. 95–96; idem, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1983, t. XXXV, z. 2, s. 237–240; W. Mossakowski, *Kazimierz Kolańczyk (1915–1982)*, [w:] *Quinque Doctores...*, s. 67–79 (z dalszą literaturą).

⁴⁵ Adolf Berger (1882–1962) przez literaturę obcojęzyczną kwalifikowany był często jako romanista austriacki, w chwili wybuchu wojny posiadał jednak obywatelstwo polskie. W. Litewski, doceniając jego zasługi, określił go jako „najwybitniejszego romanistę polskiego”. Zob. W. Litewski, s.v. *Berger Adolf*, [w:] idem, *Słownik encyklopedyczny...*, s. 293; W. Wołodkiewicz, s.v. *Adolf Berger*, [w:] *Prawo rzymskie. Słownik...*, s. 160. Szerzej na temat biografii i losów wojennych Bergera zob. M. Jońca, „Przyjazny cudzoziemiec”. *Ucieczka i długa droga Adolfa Bergera do Stanów Zjednoczonych (1938–1942)*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, nr 11, z. 1, s. 117–136 (tam też obszerne wskazówki bibliograficzne).

rzymskiego oraz bizantyjskiego i – podobnie jak Taubenschlag – silnie identyfikował się z Polską⁴⁶.

7

Tematyki losów polskich romanistów podczas II wojny światowej nie da się wyczerpać w jednym artykule⁴⁷. Historia każdego z nich byłaby opowieścią o egzystencji w trudnych czasach, kiedy w świadomości niepewnego jutra człowiek codziennie podejmuje decyzje mające wpływ na życie jego samego i bliskich mu osób. Sytuacja romanistów nie odbiegała w tym zakresie znacząco od położenia innych naukowców. Jako przedstawiciele polskiej inteligencji zagrażali stabilności rządów okupanta i mogli stać się ofiarami niemieckiej „Intelligenzaktion”, która dotknęła m.in. krakowskie i lwowskie środowisko akademickie. Dyscyplina naukowa, którą uprawiali czy też wykładali na tajnych kompletach, nie odegrała tu decydującej roli. Kilka okupacyjnych lat skierowało jednak losy polskich romanistów na zupełnie różne tory. W wyniku tych wojennych zdarzeń kadra naukowa została uszczuplona, ale zaangażowanie w organizację tajnego nauczania umożliwiło przetrwanie prawa rzymskiego jako przedmiotu dydaktycznego przez okres okupacji.

Bibliografia

70 lat Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego, red. A. Liszewska, A. Pikulska-Radomska, Łódź 2015.

Archiwum Historii Mówionej – Andrzej Pomian [Waszyngton, 23 października 2003 r., rozmowę prowadziła E. Juńczyk-Ziomecka], Muzeum Powstania Warszawskiego, <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/andrzej-pomian,388.html> [dostęp: 18.11.2018].

Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, oprac. komitet pod przewodnictwem T. Pełczyńskiego, t. III, Londyn 1976.

⁴⁶ Mimo że nie wrócił do Polski, dawał liczne dowody poczucia swojej tożsamości narodowej – m.in. obok Taubenschlaga był jednym z założycieli The Polish Institute of Arts and Sciences of America. Szerzej zob. M. Jońca, „Przyjazny cudzoziemiec”..., s. 134–135.

⁴⁷ Można w tym miejscu wskazać również nazwiska polskich romanistów, którzy w okresie II wojny światowej byli jeszcze dziećmi lub byli bardzo młodzi, i dopiero w latach powojennych związali się z prawem rzymskim. Do takich osób można zaliczyć Władysława Bojarskiego (1931–2000), Jana Kodrębskiego (1936–1997), Henryka Kupiszewskiego (1927–1994), Wiesława Litewskiego (1933–2004), Janusza Sondla (1937–2017), Władysława Rozwadowskiego (ur. 1933), Witolda Wołodkiewicza (ur. 1929). Zachowały się na ten temat nieliczne, choć ciekawe materiały wspomnieniowe. Zob. np. interesujące fragmenty wywiadu z J. Kodrębskim: *Jancik dorastał w ukryciu*, „Polska Dziennik Łódzki” z 19 grudnia 2008 r. (dodatek), s. 4.

- Bałtruszajtys G., *Tajne nauczanie na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Zarys problematyki*, „*Studia Iuridica*” 1993, nr 25, s. 17–26.
- Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN*, cz. 1, z. 1, red. A. Śródka, P. Szczawiński, Wrocław 1983.
- Bukowska K., *Koschembahr-Lyskowski Ignacy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVIII, Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 605–606.
- Czech-Jezińska B., Dębiński A., *Prawo rzymskie w Polsce 1939–1945*, „*Zeszyty Prawnicze*” 2017, t. 17, z. 3, s. 5–45.
- Czech-Jezińska B., *Nauczanie prawa rzymskiego w Polsce w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Lublin 2011.
- Dębiński A., *Prawo rzymskie*, [w:] *Prawo, kultura, uniwersytet. 80 lat ośrodka prawniczego KUL*, red. A. Dębiński, Lublin 1999, s. 229–234.
- Działalność Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w czasie okupacji*, red. J. Ziółek, Lublin 1983.
- Falenciak J., *Ignacy Koschembahr-Lyskowski (1864–1945)*, „*Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*” 1938–1945 [wyd. 1954], nr 31–38, s. 201–202.
- Franciszek Bossowski*, [w:] A. Peretiatkowicz, M. Sobeski, *Współczesna kultura polska*, Poznań 1932, s. 19.
- Gralak B., *Szkolnictwo wyższe i nauka polska pod okupacją niemiecką i radziecką 1939–1945*, Zgierz 2010.
- Grzywacz J., *Biskup Profesor Doktor Piotr Kałwa*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*” 1976, nr 23, z. 5, s. 7–9.
- Gulczyński A., *Zygmunt Lisowski 23 X 1923 – 31 VIII 1924*, [w:] *Poczet Rektorów Almae Matris Posnaniensis*, red. T. Schramm, Poznań 2004, s. 27–35.
- Gwiadomorski J., *Wspomnienia z Sachsenhausen*, Kraków 1975.
- Hemperek P., *Insadowski Henryk*, [w:] *Polscy kanoniści (wiek XIX i XX)*, cz. I, Warszawa 1981, s. 180–182.
- Jancik dorastał w ukryciu (fragmenty wywiadu z prof. Janem Kodrębskim)*, „*Polska Dziennik Łódzki*” z 19 grudnia 2008 r. (dodatek), s. 4.
- Jońca M., „*Przyjazny cudzoziemiec*”. *Ucieczka i długa droga Adolfa Bergera do Stanów Zjednoczonych (1938–1942)*, „*Zeszyty Prawnicze*” 2011, nr 11, z. 1, s. 117–136.
- Jońca M., *Katedra Prawa Rzymskiego*, [w:] *Księga jubileuszowa z okazji 90-lecia Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji KUL*, red. A. Dębiński et al., Lublin 2008, s. 77–100.
- Jońca M., *Pod osłoną nocy i mgły. Uwagi na temat nauczania prawa rzymskiego na ziemiach polskich pod okupacją hitlerowską*, [w:] *Noctes Iurisprudentiae. Scritti in onore di Jan Zabłocki*, red. P. Niczyporuk, A. Tarwacka, Białystok 2015, s. 125–134.
- Kaczmarczyk K., *Zygmunt Lisowski (1880–1955)*, „*Przegląd Zachodni*” 1955, nr 11, z. 5–6, s. 313–317.
- Kałwa P., *Ks. Dr Henryk Insadowski*, „*Roczniki Nauk Społecznych*” 1949, nr 1, s. 26–27.
- Kolańczyk K., *Wydział Prawa Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1919–1959*, „*Ruch Prawniczy i Ekonomiczny*” 1959, nr 21, z. 2, s. 1–32.

- Każń profesorów lwowskich – lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty*, zebrał i oprac. Z. Albert, Wrocław 1989.
- Kolańczyk K., *Zygmunt Lisowski*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1955, t. VII, z. 2, s. 383–384.
- Kolańczyk K., *Zygmunt Lisowski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 476–477.
- Konarski S., *Włodzimierz Kozubski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XV, Warszawa 1970, s. 47–48.
- Kowalenko W., *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961.
- Kowalska E., *Spotkanie naukowe w Instytucie Historii Prawa Uniwersytetu Warszawskiego w związku z dwudziestą rocznicą śmierci profesora Edwarda Gintowta*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1986, t. XXXVIII, z. 2, s. 223–225.
- Kozubski W., *Od prawa rzymskiego do prawa antycznego. 45 lat działalności naukowej Rafała Taubenschlaga*, „Państwo i Prawo” 1950, nr 5, z. 3, s. 50–54.
- Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres wojny 1939–1945 oraz za rok akademicki 1945*, red. H. Barycz, Kraków 1946.
- Kupiszewski H., *Rafał Taubenschlag – historyk prawa (1881–1958)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1986, t. XXXVIII, z. 1, s. 111–155.
- Kupiszewski H., *Wacław Osuchowski 1906–1988*, „Prawo Kanoniczne” 1990, nr 33, z. 3–4, s. 201–204.
- Kupiszewski H., *Wspomnienie o Rafale Taubenschlagu*, „Życie Szkoły Wyższej” 1958, nr 10, z. 6, s. 129–133.
- Lesiński B., *Kazimierz Kolańczyk – nekrolog*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1983, nr 15, z. 4, s. 369–373.
- Leśnodorski B., *Edward Gintowt*, „Państwo i Prawo” 1965, nr 20, z. 12, s. 909–911.
- Litewski W., *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 2008.
- Mauersberg S., *Nauka i szkolnictwo wyższe w latach 1939–1951*, [w:] *Historia nauki polskiej*, t. V, cz. 1, red. Z. Skubała-Tokarska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 316–376.
- Mazur G., *Biuro Informacji i Propagandy SZP – ZWZ – AK 1939–1945*, Warszawa 1987.
- Meller A., *Od republikanizmu do monarchizmu. Juliusz Sas-Wisłocki (1909–1973) wobec problemów ustrojowych i społecznych II RP*, „Historia i Polityka” 2011, nr 5, s. 35–52.
- Olszewski H., *Wydział Prawa w latach 1919–1990*, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 1999, nr 61, z. 2, s. 1–16.
- Osuchowski W., *Marceli Chlamtacz*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1949, t. II, s. 503–507.
- Osuchowski W., *Wspomnienie pośmiertne Rafała Taubenschlaga*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1958, t. X, z. 2, s. 495–498.
- Pałka P., *Insadowski Henryk*, [w:], *Encyklopedia katolicka*, t. VII, red. S. Wielgus *et al.*, Lublin 1997, kol. 265–266.
- Pierzchała H., *Pomocne dłonie Europejczyków (1939–1944)*, Kraków 2005.

- Pocieć W., *Adwokat dr Juliusz Sas-Wisłocki*, „Palestra” 1974, nr 18, z. 2, s. 87–88.
- Pol K., *Poczet prawników polskich*, Warszawa 2000.
- Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986.
- Profesorowi Janowi Kodrębskiemu in memoriam*, red. A. Pikulska-Robaszkiewicz, Łódź 2005.
- Profesorowie prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. A. Dębiński, W. Staszewski, M. Wójcik, Lublin 2008.
- Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 1808–2008*, red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2008.
- Quinque Doctores. Kierownicy Katedry Prawa Rzymskiego UMK (1945–2000)*, red. A. Sokała, Toruń 2014.
- Redzik A., *Wydział Prawa Uniwersytetu Lwowskiego 1939–1946*, Lublin 2006.
- Rozwadowski W., *Kazimierz Kolańczyk (1915–1982)*, „Państwo i Prawo” 1983, t. 38, z. 6, s. 95–96.
- Rozwadowski W., *Kazimierz Kolańczyk (1915–1982)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1983, t. XXXV, z. 2, s. 237–240.
- Sałaciński B., *Uniwersytet – Podziemie – Wspomnienie prawnika i historyka 1928–1945*, „Studia Iuridica” 1993, nr 25, s. 79–102.
- Schenk D., *Noc morderców. Kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*, Kraków 2011.
- Skład osobowy, spis wykładów i instytucji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w roku akad. 1946/47 oraz sprawozdanie za lata poprzednie*, Lublin 1947.
- Sokół A., *Szkolnictwo i oświata w powiecie jędrzejowskim w latach 1939–1945*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1972, nr 14, s. 155–187.
- Sondel J., *Prawo rzymskie na Uniwersytecie Jagiellońskim od reformy Kołłątaja do 1945 roku*, [w:] *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi*, red. H. Olszewski, Poznań 2002, s. 347–381.
- Studia z dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. M. Patkaniowski, Kraków 1964, s. 246–259 (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, seria C, Prace Prawnicze 18).
- Szatyn B., *Na aryjskich papierach*, Kraków 1987.
- Szczygielski K., *Franciszek Bossowski (1879–1940). Szkic do biografii*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, nr 7, s. 71–83.
- Szymoszek E., *Wacław Osuchowski*, [w:] *Uczeni wrocławscy (1974–1994)*, red. J. Trzynadłowski, t. II, Wrocław 1994, s. 100–102.
- Śródka A., *Uczeni polscy*, t. I, Warszawa 1994; t. II, Warszawa 1995.
- Taubenschlag R., *Włodzimierz Kozubski (1880–1951)*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1951, nr 44, s. 149.
- W kręgu wielkich humanistów. Kultura antyczna w Uniwersytecie Warszawskim po I wojnie światowej*, red. I. Biezuńska-Małowist, Warszawa 1991.
- Wiaderna-Kuśnierz R., *Droga Wacława Osuchowskiego do profesury – w 100-lecie urodzin (1906–1988)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2006, nr 8, s. 167–176.

- Wiaderna-Kuśnierz R., *Prawo rzymskie na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Toruń 2017.
- Wisłocka-Sieprawska K., *Adw. dr Juliusz Sas-Wisłocki. W 30. rocznicę śmierci*, „Palestra” 2003, nr 47, z. 11–12, s. 315–316.
- Wojtkowski A., *Katolicki Uniwersytet Lubelski 1918–1944*, [w:] *Księga jubileuszowa 50-lecia Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. S. Kunowski, Lublin 1969, s. 21–104.
- Wołodkiewicz W., *Ignacy Koschembahr-Łyskowski – romanista, cywilista, kodyfikator*, „Studia Iuridica” 1995, nr 29, s. 51–58.
- Wołodkiewicz W., *Romaniści włoscy – doktorzy honoris causa uniwersytetów polskich*, „Przegląd Historyczny” 1996, t. 87, z. 2, s. 409–422.
- Wołodkiewicz W., *W dwudziestolecie śmierci Edwarda Gintowta*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1987, t. XXXIX, z. 1, s. 161–169.
- Wroński T., *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974.
- Zabłocka M., *Z dziejów prawa rzymskiego na Uniwersytecie Warszawskim. (Sylwetka Włodzimierza Kozubskiego)*, [w:] *Profesorowi Janowi Kodrębskiemu in memoriam*, red. A. Pikulska-Robaszkiewicz, Łódź 2000, s. 449–462.
- Zarys dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu w Poznaniu 1919–2004*, red. K. Krasowski, Poznań 2004.
- Zasztowt L., *Alma Mater Vilniensis Clandestina 1939–1945*, „Lithuania” 1994, nr 4 (13), s. 104–119.
- Złota Księga Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. J. Stelmach, W. Uruszczak, Kraków 2000.

BOŻENA ANNA CZECH-JEZIERSKA

DR, KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II

ORCID: 0000-0002-0735-8166

Polscy romanisci w czasie II wojny światowej

Artykuł jest próbą naszkicowania losów polskich romanistów w latach 1939–1945. II wojna światowa często radykalnie wpłynęła na kształt ich życiorysów: niektórzy z naukowców zostali aresztowani, inni zginęli lub musieli opuścić Polskę. Po ataku Niemiec i ZSRR na Polskę we wrześniu 1939 r. nauczycielom akademickim uniemożliwiono prowadzenie wykładów, zatem uniwersytecka edukacja prawników, obejmująca również prawo rzymskie, zmieniła się w nauczanie na tajnych wydziałach prawa w całej Polsce. Mimo tych przeciwności prawo rzymskie jako przedmiot dydaktyczny przetrwało przez trudny okres okupacji w Polsce.

Słowa kluczowe: prawo rzymskie w Polsce, historia nauki prawa w Polsce, tajne szkolnictwo, romanisci polscy, II wojna światowa

BOŻENA ANNA CZECH-JEZIERSKA

ASSISTANT PROFESSOR, THE JOHN PAUL II CATHOLIC UNIVERSITY OF LUBLIN

ORCID: 0000-0002-0735-8166

Polish Romanists during the Second World War

The article is an attempt to establish the Polish Roman law scholars' fates in the period of 1939–1945. Second World War changed their lifetimes dramatically. Some of the scholars were arrested, some of them were murdered, some of them had to leave Poland. After the German and Soviet invasion of Poland in September 1939 Polish academics were not permitted to give lectures, so higher education of lawyers, including Roman law lectures, transformed into underground education at secret law faculties all over Poland. Despite the difficulties, Roman law – as a university subject – was constantly taught in all centres of legal education in Poland.

Key words: Roman law in Poland, history of jurisprudence in Poland, underground education, Polish Roman law scholars, Second World War

